

СПЕЦИФІКА МИСЛЕННЯ ТВОРЦІВ І ВИКОНАВЦІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Замовляння як фольклорний жанр, а ширше - як спосіб пізнання, осмислення-відчуття людиною довкілля, як спосіб спілкування зі світом належать до найархаїчніших пластів людської культури. Українські замовляння донесли до нас з глибини віків звістки про духовне, суспільне, господарське життя наших предків. Ці магічні тексти існують тисячоліття. Вони не зникали з розвитком суспільства, а як загально побутове явище охоплювали широку мережу життєвих відносин, змінювалися, зазнавали впливу різних світоглядних систем. Але у своїй глибинній основі замовляння були й залишаються матеріальним втіленням найдавнішого магічного світогляду, яскравим виявом первісних форм людського мислення. Побутування цих текстів і в наш час, створення різних форм сугестивного впливу на свідомість людини, поширення словесних гіпнотичних технік дають можливість припустити, що “примітивне” мислення первісних мовців і ментальність сучасної людини - явища не різко протиставлені: “пралогічне мислення... не вписується в поняття антологічного чи алогічного, воно також не трансформується в логічне (оскільки не розв’язує, а ігнорує суперечності), а існує разом із ним, хоча з розвитком суспільства витісняється в маргінальні області свідомості” [Павлов 1998: 11]. Наша розумова діяльність є раціональною й ірраціональною одночасно.

О. Д. Павлов, виходячи з того, що українські замовляння породжені магічним світоглядом, але в часі зазнають впливу різних міфотворчих епох, виділяє три типи замовлянь: найдавніші доміфологічні язичницькі вербальні форми, замовляння періоду язичницької міфології, замовляння періоду християнської міфології (Павлов 1998: 241. Зауважимо, що будь-який текст замовляння, який дійшов до нас, навряд чи може бути беззастережно віднесений до якогось одного з названих типів. Майже всі тексти своєю смисловою й структурно-формальною організацією виявляють вплив усіх трьох форм світогляду: кожна епоха по-своєму видозмінювала зміст і форму магічних текстів, хоча, як правило, на поверхневому рівні. Так, М. О. Новикова, розглядаючи християнські

елементи в замовляннях, слушно стверджує, що давні слов'яни-язичники в християнстві сприймали “передусім не нові значення, а старі символи” (виділення автора - *О. О.*) [Українські замовляння 1993: 293]. При виділенні божеств і святих у християнських святцях язичницьке мислення замовлянь розрізняє атрибути раніше й краще від самих святих. У замовляннях різні магічні сили не протиставляються, не конфліктують між собою: двовірна свідомість виконавців синкретично поєднує елементи язичницького й християнського світоглядів. Тому-то, скажімо, одночасне звертання до Божої Матері й зорі-зоряниці, а також поширені в зачинах різних заговірних текстів звертання до Бога не є блюзнірством, а лише прагненням залучитися підтримкою магічно сильного діяча: ““Господи милостивий! Поможи мені сі плаксивиці одходити, і денні, і вечірні, і полуноїні, і світові; і не я їх виливаю, і не я викликаю. Зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці. І одбирайте сі крикливиці і денні, і вечірні, і наслані, і вітряні, і прозорі. Матір Божа в помочі стояла, сі крикливиці одбирала і дівчатам на вечорниці одшала. І зорі-зоряниці, на небі три сестриці! І насилайте мені сонливиці і дремливиці до рожденої, хрещеної, до молитвяної Марії[Українські чари 1994: 65].

В основі замовлянь, призначених виконувати функцію магічного впливу на людину й довкілля, лежить неконвенційне сприйняття словесного знака: первісна людина вважала, що зв'язок між іменем та особою чи річчю, яку воно позначає, є не довільною асоціацією, а реальними, матеріально відчутними узами. Слово мислилося предметно, виявляло сутність явища, яке позначало. Назвати, дати ім'я - означало створити, дати життя. Вимовити слово – означало викликати присутність названого ним. Знати, відати ім'я - означало мати владу над його носієм. Ім'я складало невід'ємну частину предмета, людини. А вплив на частину предмета, згідно з найдавнішими уявленнями, є впливом і дією на весь предмет [Фрезер 1998: 45-53. 261-279]. За словами В. Г. Антонюк, ті часи “слову надавалося право бути Богом, тією єдиною силою, яка здатна подолати будь-яку світову біду й обернути її на користь” [Антонюк 1994: 8]. Звідси надзвичайно уважне, шанобливе, побожне ставлення до мовленого слова: йому вірили, перед ним благоговіли, його цінували, вважаючи найвищим природним даром. Особливу увагу звертали на лаконізм, точність, поетичність висловлень. Переконання у всевладності й всемогутності вчасно й правильно сказаного слова зумовили

функціонування численних магічних перформативних висловлювань на зразок “Уроки вітряні, уроки земляні, уроки подумані й погадані і стрічені! Викликаю, визиваю із його очей, із його плечей, із його жовтих костей, із його щирого серця, із раба Божого Якіма.” [Українські чари 1994: 52], “Колюшка, колюшище! Водяна, вітряна, спитена, з їдена, визвана, наслана, проворна! Я тебе вишпнтую, я тебе й визиваю, і я тебе викликаю, на бистрі ріки обсипаю” [Українські чари 1994: 71]. Конкретність і точність висловлень серед іншого досягається через детальну характеристику явищ: повне позбавлення від хвороби можливе за умови якомога точнішого перерахування всіх її видів і частин тіла, де вона може перебувати. Причому кумулятивні ланцюжки анатомічних назв переходять майже без змін, лише скорочуючись і поширюючись, від одного типу замовлянь до іншого. Імовірно, саме таким є найдавніший підхід до будь-якої недуги й до самого тіла: хвороби не співвідносяться з окремими органами, та й тіло ще функціонально не спеціалізоване, а являє собою простий набір складових частин, а не систему й не ієрархію.

Для первісної людини все було таким же чуттєвим, якою була вона сама. Об’єкти зближувалися за чуттєвими якостями, за суміжністю в просторі й часі, виступали як знаки інших предметів. Первісна людина була єдина зі світом. Її погляд на довкілля був сповнений співпереживання: для первісного мислення характерне “загальне відчуття життя, а не логіка” [Кассієр 1998: 395], “міф - це плід емоцій” [Кассієр 1998: 395]. Життя сприймалося як безперервне непорушне ціле, в якому все з усім пов’язане, в якому між різними царствами немає специфічних відмінностей. Ніщо не має певної, незмінної, статичної форми: раптовою метаморфозою будь-яка річ може бути перетворена на будь-яку іншу. Тому замовляння, на думку М. О. Новикової, як релікти нормального священного ставлення до світу “не здатні ще припускати існування в світі профанних безчудесних зон, речей, станів, слів. Диво для них - норма, а не ексцес” (виділення автора - О. О.) [Українські замовляння 1993: 16]. Емпіричні відмінності речей витісняються на другий план більш сильним почуттям і глибоким переконанням всеохоплюючої й непоборної солідарності життя.

Світ замовлянь для нас - це якийсь дивний світ, в якому все з усім пов’язане, але ніщо нічому не є ні причиною, ні наслідком. “Замість

причинності тут суміжність', у тексті, але так само і в світобудові" (виділення автора -О. О.) [Українські замовляння 1993: 18].

Композиційна логіка замовлянь - це логіка кумулятивної казки: нові епізоди не впливають один з одного, а взаємозіс- твляються, теоретично до безмежності. А один з провідних магічних принципів - принцип аналогії, який найяскравіше реалізується в паралелістичних конструкціях: *"Як навідліг рукою не робити, так моєму лицю і тілу від нікого не боліти; як неба й землі нам не міряти, так і мені не наврокувати"* [Українські замовляння 1993: 91], *"Як ці береги не стрічаються, так щоб народжений молитвенний Іван не стрічався з хмільним вином"* [Українські замовляння 1993: 127]. У подібних конструкціях названі явища не стільки порівнюються, скільки таким чином переноситься якість з одного явища на інше. Причина цього полягає в асоціативності мислення: досягти чогось можна простою його імітацією, застосуванням певних дій та словесних формул, які виражають бажане шляхом вказівки на його ідеальне втілення.

Для магічно-міфологічного світогляду характерна персоніфікація будь-якої життєвої обставини, події, будь-якого предмета. І людська спільнота, і її природне оточення з усіма істотами, що його населяють, і стихійні процеси розуміються як одна велика община, в якій всі її частини споріднені й пов'язані одна з одною таємничою силою. Стихії, природні об'єкти, пізніше - різні духи, боги, герої міфів пов'язані сімейно-родинними стосунками. Це виявляється, зокрема, в мотивах сватання-братання чи то з хворобою, чи то з природним об'єктом: *"За морем два дуба: давайте побратася, давайте посватаєся: у мене син, у вас дочка, - нате вашій дочці крикливці, а моєму народженному сину Івану дайте сонливіці!.."* [Українські замовляння 1993: 103]. Такі уявлення - наслідок нерозчленованості мислення первісної людини, яка ще не виділяє себе з природи, але, вже маючи певний рівень абстрактного мислення, усвідомлює ті відношення, що існують в общині, й переносить їх на весь оточуючий світ. Природні явища уявляються діями, які передбачають діяча.

Солідарність і непорушність життя виявляється і в первісному сприйнятті часу. Покоління людей утворюють унікальний безперервний

ланцюг. Попередні періоди життя зберігаються шляхом перевтілення. Теперішнє, минуле й майбутнє не мають чітких меж. Відкидається сама можливість смерті [Кассієр 1998: 397]: “У граничній перспективі “не бути” чому-небудь або кому-небудь у всесвіті замовлянь неможливо. Можна лише “бути” більше чи менше, ближче або далі, активніше чи пасивніше, в “нашому” або “не нашому” просторі” [Українські замовляння 1993: 288289]. Тому й хвороба чи будь-яка інша шкода, як правило, не знищуються, а виганяються, висапаються з цього світу на безлюддя: “Уроки-урочища, підіть собі на луки, на ліси дрімучії, на степи степучії, де глас чоловічий не заходить, де півні не співають; піді собі, болість очная ” [Українські замовляння 1993: 95].

Семантику й структуру окремих груп замовлянь і конкретних текстів більшою мірою визначають уявлення, пов’язані з тією галуззю людського життя, якої стосуються замовляння. Так, джерелом художніх образів багатьох лікувальних замовлянь є анімістичні уявлення й розуміння фізичного й душевного стану людини як чогось речовинного, матеріального, що може бути передане, перенесене тощо [Астахова 1964: 12] і, відповідно, його можна змести, здути, змити, вигнати: “*На морі на окіяні стояло дванадцять дубів, на тих дванадцяти дубах сиділо дванадцять соколів, крилами розмахали, хвостами перелоги розмітали*” [Українські замовляння 1993: 99].

Таким чином, в основі магічного світогляду замовлянь - уявлення про всеєдність і цілісність буття, про містичний зв’язок усіх ланок життя. Первісне мислення - чуттєво-образне й конкретно- предметне, тому для нього характерна нерозчленованість суб’єкта й об’єкта, предмета й знака, речі й слова, істоти та її імені, речі та її атрибутів, початку й принципу тощо. В основі замовлянь як словесного магічного жанру лежить неконвенційне сприйняття словесного знака, глибоке переконання в магічній силі мови. Семантика й структура українських замовлянь виявляють особливості двовірного світогляду творців і виконавців цих магічних текстів.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Антонюк 1994 - Антонюк В. Г. Замовляння в мовноінтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку: Автореферат дисертації... кандидата філологічних наук. - К., 1994. - 24 с.
- Астахова 1964 - Астахова А.А. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. - М.: Наука, 1964. - 11 с.
- Кассирер 1998 - Кассирер З. Зссе о человеке. // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. / Пер. с англ., нем., фр. Сост. и общ. ред. А.Н.Красникова. М.: Канон+, 1998 С. 380-430.
- Павлов 1998 - Павлов О. Поетика заговлянь. // Вербальна магія українців. / Вст. сл. Л.
- Дунаєвська; авт. передм. О. Павлов; упоряд. та прим. Т. Полковенко, В. Фісун. - К.: Бібліотека українця, 1998. - С. 6-30. Українські чари 1994 - Українські чари. 2-ге вид., стереотип. / Упоряд.
- О. М. Таланчук. - К.: Либідь, 1994. -96 с.
- Українські заговляння 1993 - Українські заговляння. / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. - К.: Дніпро, 1993. - 309 с. Фрезер 1998 - Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. / Пер. с англ. - М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1998. - 784 с.